

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEW

Mikle György (2024): **Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910-2020). Vidékföldrajzi vizsgálat (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 208 o.)**

NÉMETH KRISZTINA

NÉMETH Krisztina: tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.; adjunktus, Evangélikus Hittudományi Egyetem; 1141 Budapest, Rózsavölgyi köz 3; nemeth.krisztina@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>

Krisztina NÉMETH: *research fellow, Institute for Regional Studies, HUN-REN Centre for Economic and Regional Studies; Tóth Kálmán utca 4., H-1097 Budapest, Hungary; assistant professor, Lutheran University; Rózsavölgyi köz 3., H-1141 Budapest, Hungary; nemeth.krisztina@krtk.hun-ren.hu; <https://orcid.org/0000-0003-2642-3936>*

Mikle György könyve a Dunántúl északi részén található volt uradalmi puszták (majorságok) gazdasági-társadalmi átalakulását vizsgálja. Miként azt a könyv alcíme (*Vidékföldrajzi vizsgálat*) is mutatja, a kutatás alapvetően a földrajztudomány keretei közé illeszkedik, amit jól kiegészítenek a történeti szemlélet és a szociológiai módszerek. A doktori dolgozathoz szerkesztett (és új fejezettel bővített) kötet szemléletmódja és problémaközpontúsága teszi interdiszciplináris vállalkozássá: szerzője egy sajátos településtípust, a volt uradalmi pusztát és annak társadalmát vizsgálja korszakokon átívelően, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel, keresztmetszeti és longitudinális adatokkal. A kutatási kérdés voltaképpen a változást teszi a vizsgálat tárgyává, így a majorságok térbeli-morfológiai jegyeinek azonosítása összekapcsolódik a (volt) pusztai társadalmakat szervező mezőgazdasági nagyüzem működésének és működési feltételeinek elemzésével, ami viszont elválaszthatatlan az ezeket meghatározó struktúrák folytonosságának és megszakítottságának kérdésétől. Mindezek ugyanis egymással összefonódva alakították a volt uradalmi pusztákon lakó emberek élet- és munkakörülményeit. A könyv tehát az ott élők megélt tapasztalatait, valamint a nagyüzem nyújtotta életlehetőségeket a politikai, gazdasági és társadalmi változások fényében elemzi.

Ezen sokrétű változásokhoz, a folytonosság és a megszakítottság kérdéséhez a szerző alapvetően földrajztudományi értelmezési kerettel közelít. A politikai és gazdasági változások majorokra gyakorolt hatását az újrastrukturálódás, míg ezek helyi szintű, a mindennapi életre gyakorolt hatásait a függés és a periferezáció fogalmával értelmezi. Az újrastrukturálódás a brit vidékföldrajz kulcsfogalma, amit már korábban is használtak a magyar vidék átalakulásának értelmezéséhez. Eb-

ben a megközelítésben ugyanakkor az újrastrukturálódás egy történetiségében is megfogható, a globálistól az egyéni léptékig ívelő, komplex társadalmi, gazdasági és politikai folyamat, ami a magyar vidék átalakulásának egy zárványszerű terébe enged bepillantást, amelyben az egyes léptékeken (globális/nemzetközi, országos, megyei, helyi, egyéni) nem feltétlenül egyszerre és nem feltétlenül egy irányba mutató változások zajlottak, zajlanak. Ezen komplexitás megragadására a szerző David Harvey strukturált koherencia fogalmát használja, amivel egyfelől a különféle léptékek jól összeköthetők, másfelől megmutatja, hogy a különböző elemzési szinteken végbemenő gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok (illetve ezek szabályozásai) miként teremtenek specifikus intézményi hátteret, társadalmi és gazdasági kapcsolatokat, miként alakítják az épített környezetet és a társadalmi viszonyokat, azaz hogyan nyújtanak a mindennapi életben több-kevesebb kiszámíthatóságot, tervezhetőséget. (Az elemzést tovább bonyolítja, hogy a strukturált koherencia sem teljesen statikus, idővel maga is változik.)

A másik kulcsfogalom, amivel Mikle György a majorok helyzetének változásához közelít, a függés, a függő helyzet. A globális, nemzetközi szinteket is magában foglaló többszintű elemzés nem feledkezik meg a félperifériás függésről. Ez utóbbi úgy értelmezhető függő helyzetként, hogy a centrumon kívül eső területek döntési lehetőségeit korlátozzák a hatalmi egyenlőtlenségek. Ebben a tekintetben a (poszt)szocialista félperiféria önmagában is sajátos helyzetben van, s ez még inkább igaz annak egy sajátos történeti, gazdasági, társadalmi, közigazgatási és morfológiai előzményekkel bíró, periférikus terére, a volt uradalmi pusztára.

Az újrastrukturálódás, a függés és a strukturált koherencia fogalmaival Mikle gondos, többléptékű és komplex elemzést nyújt a volt majorságokat alakító társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokról, valamint ezek helyi szintű hatásairól és érzékeléséről. A könyv egyik nagy érdeme, hogy hosszú távon értelmezi a globális lépték szerepét az egyébként térben és társadalmi értelemben is izolált puszták létrejöttében, átalakulásában és (majdnem teljes) eltűnésében. A II. világháború előtti nemzetközi agrárpiacokon elfoglalt pozícióhoz „találnak vissza” például az 1970-es évektől már nagyobb önállóságot élvező állami gazdaságok. Ez ugyanis előbb alapvetően a Habsburg Birodalom piacaira való termelést, később a nyugat-német piac felé orientálódást jelentette; azaz a gabonakivitel mindkét korszakban nagyjából hasonló regionális felvevőpiaci logikába illeszkedett. Hasonlóságokat teremt (és így a globális piacon elfoglalt pozíció állandóságát mutatja) az is, hogy a nagyüzemek mozgásterét behatárolta a tőke- és technológiahány, valamint az erősödő, de a létező szocializmusban még központi (állami) szinten kontrollált függés a globális (kapitalista) világ gazdaságtól. A rendszerváltás ugyanakkor még nagyobb mértékű átstrukturálódást hozott, mint a II. világháború utáni, mivel ekkor megszűnt az állami kontroll, miközben tovább erősödött a globális folyamatok szerepe. Míg az '50-es évek mezőgazdasági folyamatainak értelmezése nem lehet teljes a szovjet politikai befolyás értelmezése nélkül, érvel a szerző, addig a rendszerváltás utáni időszak értelmezésében kulcs-

fontosságú egymással összekapcsolva értelmezni az erősödő globális függést és a pusztákra egyre kisebb befolyást gyakorló országos folyamatokat. Mindez az állami redisztribúció drasztikus csökkenését, a privatizációt, a megyei szint kiüresedését jelenti, ami helyi szinten és a mindennapi életben az önkormányzatok (relatív) pénztelenségében, eszköztelenségében és nemtörődömségében, valamint a nagyüzemek utódcégeinek való kiszolgáltatottságban ölt formát.

Mindez erőteljesen differenciálja a még lakott pusztákat, ami olyan, a pusztai társadalmak fejlődését befolyásoló momentumokra irányítja a szerző figyelmét, mint hogy egy adott majorban állami gazdaság vagy termelőszövetkezet alakult-e. Ezek ugyanis már az induláskor is különböző gazdasági és adminisztratív mozgástérrel rendelkeztek, következésképpen más anyagi, lakhatási és munkakörülményeket biztosítottak a dolgozóiknak. Nem véletlen, hogy a '70-es, '80-as évekre az egykori téeszmajorok kiürültek, míg az állami gazdaságok által fenntartott puszták mozgásterét a megyei szinttel ápoló politikai kapcsolatok, a melléüzemágak sikeressége, a belterülethez csatolás vagy a besorolás a „fejlesztendő külterület” kategória alá nagyban befolyásolta. Mindez azt jelenti, hogy a '60-as évektől a nagyüzemek relatív pozíciója, fejlesztési és érdekérvényesítő képessége egyre nagyobb szerepet játszott a pusztákon tapasztalható strukturált koherencia alakításában. A majorok tehát már a rendszerváltás előtt is erősen differenciálódtak: voltak, amelyek teljesen kiüresedtek, voltak, amelyek egyre inkább vagy kizárólag a termelés helyszínéként szolgáltak. Ezekben az ott lakók egyre jobban elidegenedtek a pusztai tértől és a termelési struktúraváltások következményeitől, így például a munkaszervezeti és technológiai változásoktól, a növekvő gépesítettségétől és az egyre iparszerűbb mezőgazdasági termeléstől, miközben már nem ismerték az új beköltözőket, akik nem is feltétlenül tartoztak a nagyüzem kötelékébe.

A privatizáció elhúzódnása és részlegessége tovább differenciálta a pusztákat, ami az elemzésben egyre hangsúlyosabbá teszi a helyi szintet. A központi és a helyi állam kivonulása, illetve súlytalansága összességében a gazdátlanság, a magukra hagyatottság, a kizáródás tapasztalatát erősíti az ott élőkben. Ennek következtében a ma is lakott majorságok egyszerre lehetnek a térbeli kiszorulás, avagy a beszorulás terei, de akadnak olyan „dzsentrifikálódó” (146. o.) majorok is, ahol a jobb státusú beköltözők a természet közelségét, szépségét keresik.

Az egyre inkább differenciálódó majorokban a strukturált koherencia egyre jobban a helyi szinteken formálódik, nagyban függ például a nagyüzem, avagy az utód cég és az önkormányzat viszonyától, a bennragadók munkalehetőségeitől és a beköltözők összetételétől. Azonban ennek egyéni érzékelése is különböző. A földrajzi értelemben vett egyéni léptekre, azaz az egyéni sorsokra koncentrálo fejezet megmutatja, hogy a kitörés legfőbb eszközét évtizedeken keresztül a jobb pusztára vagy a belterületre költözés jelentette, mivel az egyszerre teremtett kedvezőbb munka- és lakhatási feltételeket. Ezen lehetőségek érzékelése és kihasználása (szolgálati lakás, sajtáterős-házépítés) azonban több egyéni tényezőtől

is függött. Miközben a fiatalabb pusztaiak az interjúkban azt hangsúlyozták, hogy az előző generációkhoz képest nekik kevesebb lehetőségük volt elhagyni ezeket a periférikus tereket, az élettörténetek azt is látni engedik, hogy a függés, illetve ennek tudata is alakítja a döntéseket, a helyzetfelismerő és érdekérvényesítő képességet. Miközben a tősgyökeresek és a rosszabb státusú beköltözők élettörténetét sokszor törések és tragikus események sora szervezi, a jobb státusú beköltözők történeteit nem alakítja a nagyüzemtől való függés, ezekben nincsenek törések, ezáltal a jobb helyzetűek „a puszták jövőjét és saját jövőjüket is egészen másképpen látják” (176. o.).

A volt majorságokat érintő változások vizsgálatában Mikle György szerint kérdés, hogy leírható-e az ott élők gondolkodása a posztszocializmus fogalmával. Értelmezése szerint a puszták történetét tarkító újrastrukturálódások ellenére a nagyüzemben szocializálódó régi lakókat valamiféle posztszocialista mentalitás jellemzi, mivel a szocialista állami gazdaság időszakát tekintik normának és referenciapontnak. Ekkor a nagyüzem biztosította az ott élők társadalmi, gazdasági integrációját, ami nemcsak munkahelyet, hanem lakhatást, társadalombiztosítást, közösséget és strukturált mindennapokat is jelentett. A nosztalgiát a létező szocializmus iránt ugyanakkor nemcsak a jelenbeli hiányok és megfosztottságok, hanem a megtapasztalt paternalizmus is táplálja.

A posztszocializmus fogalmának használhatósága jól jelzi a szerző elméleti tájékozottságát és a kutatás reflektáltságát. A fogalmi reflexió a könyv alapkérdését is érinti: a szerző a vidék újrastrukturálódása köré építi fel elemzését, de nem kerül el a figyelmét, hogy ez a brit vidékfldrajz kulcsfogalma, amit egy félperiférikus, posztszocialista térben egy specifikus településtípus változásainak kontextusában értelmez. Így az angolszász tudományosság dominanciájára és a fogalom empirikus használhatóságára, módosult jelentésmezéjére is figyelve jut arra a következtetésre, hogy az bizonyos változtatásokkal – valamint a függés, periferizáció fogalmával kiegészítve – használható ebben a kutatási kontextusban.

A reflexió a kutatómunkát is végigkísérte. A sokoldalú módszertan voltaképpen a problémaérzékeny látásmód következménye: ahhoz, hogy a szerző a volt uradalmi pusztákat több aspektusból is szemügyre vehesse, elengedhetetlen volt a módszertani sokféleség. Egyfelől tehát a módszertani nyitottság a könyv lapjaiban alig hangsúlyozott, de a szerző gondolkodásmódját meghatározó interdiszciplinaritásból gyökerezik. Másfelől a egyes módszertan és a források sokfélesége erősen kötődik a léptékváltásokhoz. A nemzetközi és országos lépték, azaz a globális függőségi rendszerek és az állam szerepének értelmezéséhez Mikle egyszerre támaszkodik szakirodalmi forrásokra, gazdasági és közigazgatási adatokra, történeti térképekre és forrásokra, így gazdacímtárakra és népszámlálási adatokra. A megyei lépték értelmezésében fontos szerepet kapnak a napilapok és más, a nagyüzemek működését rögzítő levéltári források. A helyi szint felé haladva egyre hangsúlyosabb a szerző saját, demográfiai és lakhatási adatsorokat tartalmazó adatbázisa, valamint az egyes majorokban végzett terepkutatás során felvett interjúk.

A szerző minden adattípusnak látja az előnyeit és a határait, felismeri azokat a kérdéseket, amelyeket egy-egy adatforrás önmagában nem, vagy nem kellő mélységben tud megvilágítani. A történeti források elemzésekor rutinszerűen alkalmazza a forráskritikát, azaz például nagyon is tisztában van azzal, hogy egy az '50-es években megjelent újságcikk az állami gazdaságokról nemcsak híradás, hanem propaganda is. A kvantitatív adatok elemzésében az adathiányok értelmezése, valamint az egyes statisztikai kategóriák folytonosságának vagy megszakítottságának kezelése is figyelemre méltó.

A terepmunka alapvető módszere az interjú. Mikle György rövidebb, strukturált interjúkat készített négy észak-dunántúli majorságban, amelyek egyszerre mutatnak fejlődési útjaikban bizonyos tipikus és atipikus vonásokat (városközelség vagy vidékiség, téesz vagy állami gazdaság működik-e bennük). Emellett szakértői interjúkat is rögzített, amelyeket nem csak primér információforrásként kezel, hanem felfigyel arra, hogy miként képződnek meg ezekben a majorságokról szóló szakértői véleményekben a függés, a periferizáció diszkurzív alakzatai, s ez a beszédmód hogyan hozza létre és rögzíti az elmaradottság, a függés, a tehetetlenség, az izoláltság toposzait.

A szerző ugyanakkor kiemelt figyelmet fordít a majorok lakóival készített interjúk körülményeire, legfőképp az interjúhelyzeteket átszövő társadalmi távolságra és hatalmi viszonyokra. Elemzésébe bevonja a beszédhelyzet körülményeit is, így figyelembe veszi, hogy szakértői ajánlással (azaz a hatalmi viszonyokat tekintve „felülről”) lépett-e az interjúhelyzetbe vagy spontán találkozott-e interjúalanyaival a terepbejárás során, ami inkább a hatalmi viszonyoktól mentesebb, „alulról” történő kapcsolatépítést feltételez (Goffman 2013[1989]). Ez a jelentéktelennek tűnő részlet ugyanis átszínezheti a felek közötti bizalmi viszonyt, és befolyásolhatja az érzékeny (vagy annak vélt) információk megosztását. A bizalom ugyanakkor nem csak a személyközi viszonytól függ, hanem az interjúalany szocializációjától és társadalmi helyzetétől is: a függés és a kiszolgáltatottság tapasztalata, azaz az információk szűrése, a nagyüzem kritizálásának kerülése szervezte azok történetét, akik régóta a pusztán éltek és hosszú ideig a nagyüzem kötelékében dolgoztak, vagy még ma is ott dolgoznak. Az elemzésekben emellett az interjúk emancipatorikus potenciálja is felcsillan; ezek nemcsak a függés és kiszolgáltatottság, a passzivitás tapasztalatát adják vissza, hanem rámutatnak az egyéni mozgástérbővítés és az érdekérvényesítés esetleges lehetőségeire (elköltözés) és időben változó formáira is (a fejlesztési igények megfogalmazása és képviselése az önkormányzat felé).

Mikle György bizonyos értelemben továbbírja a Puszták népét (Illyés 2005 [1936]). Erre a könyv mottója is utal, amelyben az öreg csordás arra panaszkodik, hogy „ha az uraságnak épp úgy esnék jól, a pusztán egy fia lélek sem maradhatna” (Illyés, idézi Mikle 2024, 9.). A gépesítettség, a majorságok mezőgazdasági termelési funkciójának előtérbe kerülése, lakófunkciójának háttérbe szorulása hosszú távon valóban kiürülésre, eltűnésre ítélte ezeket az amúgy is periférikus

és láthatatlan helyeket. Bár a csordás jóslata nem teljesen vált be, hiszen a megszűnés, az eltűnés, a leépülés mellett a faluvá válás (Tamáska 2013), valamint a könyvben is szereplő dzsentrifikálódás eseteivel is találkozhatunk. A fejlődési utakat meghatározó makro- és mezoszintű folyamatokról, valamint a mikroszinten markánsan kimutatható differenciálódásról, a puszták közötti különbségek mélyreható magyarázatairól ebben a könyvben olvashatunk. A puszták népe a 21. századra majdnem teljesen eltűnt, de a szerző ezen a térképen mindig is „fehér foltoknak” (Erdei, idézi Tamáska 2013, 16.) tekintett településforma nyomába eredt, és megmutatta, hogy miért nem tűnt el még teljesen.

A „puszták népe” kutatásának szociografikus vonzása erős, mivel annak „diszkurzív univerzuma” szinte észrevétlenül határozza meg a „köztudott” topozokon keresztül a kutatási kérdéseket és az elemzés nyelvhasználatát, hiszen a szociográfiákból ismert kifejezések hatással vannak arra, hogyan érzékeljük és magyarázzuk a pusztákon lakók életesélyeit. Ezt a vonzást nem csak a felütésszerű Illyés-idézet vagy a könyvben megszólaltatott szakértői beszédmód hatalmi relációkat rögzítő és újratermelő fordulatai jelzik. A könyv olvasásakor megdöbbenő volt szinte szóról szóra azokat a (világ)magyarázatokat, szófordulatokat olvasni, amelyeket nagyjából egy évtizeddel ezelőtt más dunántúli pusztákon hallgattam (Németh 2015, 2016). Ez azt mutatja, hogy az évtizedes paternalisztikus függés, a nagyüzemi szocializáció, a térbeli-társadalmi elszigeteltség nagyon hasonló tapasztalatokat és reflexeket, viselkedési módokat teremt és tartósít. A passzivitás, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság reprezentációja mellett ebben a könyvben azonban a felülkerekedés, az elköltözés, a puszta előtörténetére fittyet hányó tudatos beköltözés is helyet kap. Ily módon Mikle György ezeket a kívülről láthatatlan helyeket olyan nézőpontból is felvillantja, amelyek alig tűnnek fel a „bevett” irodalmi-szociografikus reprezentációkban.

A könyv tehát sajátos viszonyban van a majorok lakóit leíró szociografikus hagyománnyal. Nemcsak folytatja, hanem árnyalja is azt: tanulságos például a nemzetközi agrárfellevőpiacok, a globális függőségi rendszerek szerepe a majorságok alakulásában. A könyv műfaja és stílusa is fontos kérdés, hiszen Mikle György bizonyos értelemben szakít az egy-egy pusztára fókuszáló esettanulmányi (szociografizáló) megközelítéssel: a többféle léptéken végigvitt elemzése inkább az általánosan érvényesülő strukturális kényszereket és a differenciálódás helyi módozatait világítja meg. Elemzése az esettanulmányi megközelítés jelenidejűségével (metszetszerűségével) szemben a „hosszú tartamra” összpontosít, azaz a különféle léptékeken érvényesülő tendenciákat történeti nézőpontból tárgyalja. Ehhez a makroszintet is jól mozgató, inkább általános képet nyújtó elemzéshez jól kiválasztott fogalmakra és analitikus megközelítésre van szükség. Ezért a könyv nyelvezetében részben szakít a társadalmi valóság holisztikus, érzékletes leírására törekvő szociografikus nyelvezettel és tudományos elemzés formáját ölti. A szerző azonban a statisztikai adatok elemzésekor sincs távol vizsgálatának tárgyától; paradox módon épp a reflexivitáson, a szakszerű és körültekintő kvantita-

tív elemzéseken, az adatforrások és a módszerek kombinálásán lehet olvasás közben érezni a gondosságot és a részletekre irányított figyelmet. A közelség, az életszerűség a helyi és egyéni lépték felé haladva egyre erősebben átüt a könyv lapjain, ami közelebb viszi az elemzést a szociografizáló hagyományhoz. Az elemzés többléptékűsége és módszertani sokoldalúsága így az egyéni szint felé haladva nyelvezetében és stílusában mégis összekapcsolja a tudományos elemzést „a puszták népe” diszkurzív hagyományaival.

Irodalom

- Goffman, E. (2013 [1989]): A terepmunkáról. In: Bodor P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv.* L' Harmattan Kiadó, Budapest, 53-61.
- Illyés Gy. (2005 [1936]): *Puszták népe.* Osiris Kiadó, Budapest
- Németh K. (2016): Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában. In: Kovács K. (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken.* Argumentum Kiadó, Budapest, 162-185.
- Németh K. (2015): "A pusztá le van robbanva": helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben. In: Keszei A., Bögre Zs. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet.* L' Harmattan Kiadó, Budapest, 356-379.
- Tamáská M. (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészetét 1945 után.* Martin Opitz Kiadó, Budapest